

**II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА
КРАЇНОЗНАВСТВА**

УДК 911.3

Олійник Я.Б.

**СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ (ПО МАТЕРІАЛАХ ХІ З'ЇЗДУ УКРАЇНСЬКОГО
ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА)**

Висвітлені основні напрямки розвитку суспільної географії по матеріалах ХІ з'їзду Українського географічного товариства.

Ключові слова: з'їзд Українського географічного товариства, суспільна географія, проблеми і перспективи розвитку.

Освещены основные направления развития общественной географии по материалам ХІ съезда Украинского географического общества.

Ключевые слова: съезд Украинского географического общества, общественная география, проблемы и перспективы развития.

The basic directions of human geography in the materials of the ХІ Congress of Ukrainian Geographical Society were analyzed..

Keywords: Congress of Ukrainian Geographical Society, Human Geography, problems and prospects.

24-27 квітня 2013 р. на базі географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбувся ХІ з'їзд Українського географічного товариства під гаслом «Україна: географія цілей та можливостей». Важливе місце на з'їзді посіла проблематика, присвячена соціально-економічним трансформаціям в Україні і світовому господарстві: точки дотику та взаємодія.

Сутність і цілі поступу «нової географії» розглянуті Багровим М.В., Руденком Л.Г., Черваньовим І.Г. Вони підкреслюють, що географами реалізується нова парадигма розвитку, що означена в «Порядку денному на ХХІ століття» (Ріо-де-Жанейро, 1992) як збалансований (сталій) розвиток. Новою для географії виступає парадигма людського розвитку, яка у викладенні ООН розуміється як альтернатива валовому національному продукту для виміру відносного рівня соціально-економічного розвитку регіонів. Останніми роками формується парадигма глобалізації. В пошуках нового інструментарію географи не стоять осторонь від сучасних геоінформаційних технологій. Тому парадигма геоінформатики в географії є основою майбутнього географії на шляху до інформаційного суспільства.

Критично оцінюючи прорахунки географії, вони звертають увагу на основні з них:

- послаблення практичного втілення результатів дослідження і їхнього впливу на роботи державного значення;

- стагнуючі дослідження компонентів природи, фактичне призупинення поповнення новими знаннями про природні властивості і особливості розвитку природних процесів і явищ, що обумовлено відсутністю фінансування польових, лабораторних і стаціонарних досліджень;
- недостатня увага інтегрованим розробкам, націленим на збалансований економічний, соціальний і екологічний розвиток території;
- невідповідність суті і змісту деяких підручників для шкіл і вузів сучасним надбанням вітчизняної і світової географії;
- погіршення якості наукових публікацій, їх дублювання у зв'язку з недійовим їх рецензуванням і заниженням вимог до них відповідальних редакторів і редакційних колегій цілого ряду видань.

Топчієв О.Г., Нудельман В.І., Руденко Л.Г. обґрунтували український аспект географії перед новітніми викликами і запитами. Серед багатьох викликів розглянути:

- наднаціональні потоки, в процесі яких відсувається переміщення наукових знань і технологій, капіталу, створення світових транснаціональних корпорацій сформували виклики, пов'язані із глобалізацією;
- усвідомлення деградації компонентів природи і розуміння посилення біотичної регуляції розвитку сформували виклики, відповідь на які шукають через сталий (збалансований) розвиток з пошуками моделей переходу національних економік на сучасні технології, що «пом'якшуватимуть» тиск на природу;
- різка депопуляція населення, зниження його очікуваної тривалості життя, тривале погіршення здоров'я населення та активізація його міграцій;
- активізація в розвинутих державах суцільних технологічних змін, що обумовлено вичерпаністю ефективності старих технологій. В Україні наука, інновації та нові технології залишились практично за межами державної підтримки, а старий технологічний потенціал (разом із закриттям або призупиненням фінансування галузевих інститутів та інститутів державних академій наук) зруйновано.

Значення конструктивної географії в системі державного управління розглядає Нудельман В.І. Зростаюча її роль в сучасному світі, на його думку, зумовлюється кардинальним підвищенням значущості територіальних факторів при обґрунтуванні стратегій соціально-економічного розвитку та виробленні механізмів їх реалізації. Це пов'язано з підсиленням соціальної спрямованості економіки, коли її розвиток вже не мета, а засіб вирішення соціальних задач. Головною метою розвитку стає створення та підтримання повноцінного життєвого середовища для кожного громадянина, незалежно від місця його проживання. Можливість такого підходу зумовлюється і докорінними змінами структури

економічної діяльності, внаслідок чого інвестиції все в більшій мірі тяжіють не до покладів корисних копалин, місць концентрації традиційних видів промисловості, а до ареалів з високою якістю умов життя та трудового потенціалу, соціального капіталу, розвинутою інноваційною, фінансовою, комунальною інфраструктурою. Ці умови, що змінюються від місця до місця, визначають територіально диференційований ступінь ефективності бізнесу, який є головною рушійною силою розвитку. Тому необхідне виявлення внутрішнього потенціалу територій – сукупності конкурентних переваг і обмежень розвитку як основи для залучення інвестицій і забезпечення динамічного зростання.

Пістун М.Д. характеризує сучасний потенціал суспільної географії в контексті національного розвитку України. Він наводить аргументи участі суспільно-географічної науки у вирішенні завдань регіонального розвитку України, зокрема: суспільні географи, крім розкриття суті процесу регіонального розвитку; сформулювали цілісну його концепцію, яка включила оцінку зовнішніх і внутрішніх чинників, основні етапи, проблеми і завдання: різнобічно проаналізовано Єдину систему розселення населення України - опорних центрів розвитку і розміщення продуктивних сил, зокрема об'єктів сфери обслуговування; вивчено особливості функціонування міжгалузевих комплексів різного змісту (агропромислового, лісгосподарського, будівельного, промислових та соціальних); обґрунтовано нові територіальні форми організації життєдіяльності населення за ринкових умов, зокрема регіональні господарські комплекси та кластери, підприємницькі мережі, індустріальні округи, інтегральні агропромислові комбінати на землях державної власності, агрохолдинги на землях приватної власності, соціополіси з центрами соціального обслуговування та регіонального управління, безпекою населення, перш за все, у сільській місцевості (ряд університетських кафедр географічного та економічного профілів). Він підкреслив, що на київській кафедрі економічної та соціальної географії складена і обґрунтована перспективна схематична структура управління регіональним розвитком України, яка є синтезом розселенського, регіонального соціально-економічного та адміністративно-територіального аспектів. Успішний регіональний розвиток держави неможливий без науково обґрунтованого природокористування, зокрема використання природно-ресурсної бази, еколого-соціально-економічної системи.

Як засіб реалізації регіональної політики держави Підгрушний Г.П. пропонує враховувати наявність соціально-економічного зростання. Регіональний розвиток в умовах ринкової системи господарювання об'єктивно зв'язаний з посиленням поляризації соціально-економічного простору. Зумовлено це не тільки історичними передумовами та нерівномірністю розміщення потенціалу розвитку, а й цілеспрямованим стимулюванням підприємницькими структурами ефективності

капіталовкладень у виробництво окремих господарських центрів та регіонів з оптимальними умовами функціонування.

Завдання та проблеми суспільно-географічних досліджень периферії висвітлює Пилипенко І.О. Серед питань, які потребують вирішення, особливо в контексті зростання територіальної нерівності в геопросторі виділені:

1) які механізми формування і розвитку периферія різних типів, рівнів, локації?

2) які принципи і методи параметризації, формалізації та делімітації периферії як елементу геопростору?

3) яким чином для периферійних території планувати програми розвитку на макро-, мезо- і мікрорегіональному рівні?

4) як нівелювати контрасти і між центром і периферією в контексті згладжування диспропорцій у соціальному розвитку суспільства?

Як важливий чинник інноваційного розвитку України Горленко І.О. і Г.П. Підгрушний розглядають глобалізацію. До цілей інноваційного розвитку України в ХХІ ст. вони відносять:

1. Побудову постіндустріального суспільства з врахуванням особливостей інтегрального потенціалу зростати України та викликів глобалізації.

2. Підвищення геополітичного статусу країни через диверсифікацію та інтенсифікацію її зовнішньої функції та зв'язків: політичних, економічних, науково-технічних, комунікаційно-інформаційних, культурних, туристично-рекреаційних тощо.

До стратегічних аспектів нового географічного мислення крізь призму осмислення соціальних категорій Гукалова І.В. відносить:

- в географії населення і розселення нових обертів набирає геоурбаністика, етногеографія, географія релігій, електоральна географія тощо;
- в географії невиробничої сфери активно розвиваються географія торгівлі, управління, освіти і науки;
- безпосередньо в рамках соціальної географії фахівці опікуються географією злочинності, споживання, культури, етносів;
- особливо актуальними є і «пограничні» напрями, які знаходяться на стику фізичної і соціальної географії - рекреаційна, медична географія тощо.

Питання політико-правової неврегульованості статусу територій та невизначеності у полюсно-ієрархічних співвідношеннях як проблемах геополітичної взаємодії присвячений науковий доробок Дністрянського М.С., який визначає, що наприкінці ХІХ - на поч. ХХ ст. напруження у геополітичних взаєминах однозначно визначалися установками великодержавницької геополітичної свідомості, притаманної кільком політичним центрам, щодо приєднання нових залежних країн, а у середині ХХ ст. сформувалися два полюси геополітичного впливу переважно на

основі ідеологічного протистояння, то поширення сучасних смуг критичної геополітичної взаємодії свідчить про особливу ускладненість територіально-ієрархічних співвідношень. Усі сучасні вузлові проблеми геополітичних взаємин своєрідно накладаються на суперечності демографічних, геокультурних та гео економічних процесів, які відбуваються в контексті глобалізації.

Цікавим для практиків регіонального та галузевого управління є запропонований Запотоцьким С.П. підхід щодо визначення конкурентоспроможності регіонів України та перспектив покращення. Для оцінки рівня конкурентоспроможності регіонів України він пропонує використовувати ряд показників, що характеризують продуктивність регіону, його розміщення, рівні інфраструктурного забезпечення і зовнішньоекономічної діяльності та рівень життя населення регіону.

Наукові підходи щодо обґрунтування категорії «географічний поділ ресурсів» запропонували Ішук С.І. та Гладкий О.В. Вони вказують, що сучасна суспільна географія мусить спиратися в своїх дослідженнях на категорію «географічний поділ ресурсів», яка має яскраво виражений ринково-орієнтований характер, спрямований на встановлення конкурентних переваг регіону, відрізняється цілісністю та комплексністю підходу до вивчення географічного простору, містить елементи дослідження узагальнюючого впливу різних типів ресурсів на характер та ефективність господарської діяльності людини на території.

Про розвиток нетрадиційних напрямів суспільно-географічних досліджень в Україні мова йде у праці Кисельова В.О. На його думку, розвиток суспільної географії в Україні на сучасному етапі (особливо теорії суспільної географії та політико-географічних студій) свідчить, з одного боку, про виразне зміщення акценту від вивчення економічних відносин у суспільстві (зокрема, в їх просторовому аспекті) до досліджень територіальної організації різних сфер суспільства, не пов'язаних із виробництвом матеріальних благ. Зокрема, потужний імпульс до розвитку одержали такі галузі, як географія культури, сакральна географія, історія географії тощо. Ці та інші дисципліни (в тому числі геополітика й теософія) виявили свій чітко виражений межовий характер на пограниччі наук (адже, з одного боку, вони використовують дані історії, фітології тощо; з іншого боку, інтерес до згаданих напрямів суспільної географії виявляють фахівці із суміжних дисциплін, зокрема, фізико-географі).

Динаміку етнічної різноманітності населення в етноконтрастних зонах в період становлення незалежності України в географічному аспекті розглядає Джаман В.О. Він стверджує, що національна структура населення будь-якого регіону сформувалася, перш за все, залежно від етногеографічного положення території та історичних процесів державотворення. Особливий відбиток накладають і політичні чинники, які проявляються у зміні політичних систем, меж державних утворень тощо. Тому розпад колишнього СРСР, утворення на його теренах

суверенних держав, активізація міждержавних міграційних процесів, ріст національної самосвідомості, що проявилось також у зміні самовизнання національної приналежності певної частини людей, стали поштовхом активізації етноеволюційних і етнотрансформаційних процесів в Україні загалом і особливо в її етноконтактних регіонах.

Доценко А.І. запропонував концепцію територіальної організації розселення населення України. Важливим елементом концепції є ідея стадійного розвитку розселення. В процесі еволюції розселення, на наш погляд, має пройти такі стадії:

а) постіндустріальне розселення, що характеризується трансформацією розселення в умовах переходу країни до ринкової економіки, децентралізації виробництва, зниження впливу промисловості на розселення та дезурбанізації. Ця стадія почалася у 90-х роках ХХ ст. і триватиме до 2020 р.;

б) соціально гарантоване розселення, коли вирішальним чинником розселення стане не виробництво, а можливість забезпечення соціальних потреб людей та досягнення достойного рівня життя відповідно до європейських стандартів. Отже, розселення матиме виражену соціальну спрямованість, що відповідатиме положенню Конституції України про побудову демократичної соціальної держави (ст. 1). В Україні ця стадія одержить пріоритетний розвиток протягом 20—30-х років ХХІ ст.;

в) інформаційне розселення, яке передбачатиме вирішальний вплив на формування розселення процесів інформатизації суспільства та передових інформаційних технологій (у період 40-50-х років ХХІ ст.).

Історичні аспекти географічних досліджень авіаційного транспорту як важливої підсистеми суспільно-географічної системи розглядає Дудник І.М.

Зміни, які відбуваються у просторовому розвитку Києва та агломерації в контексті глобалізації, охарактеризовані Мезенцевим К.В. і Мезенцевою Н.І. Вони зазначають, що у Київській агломерації трансформаційні процеси найінтенсивніше відбуваються у межах поясу односторонньої доступності столиці. Сучасною тенденцією розвитку агломерації є будівництво котеджних містечок навколо Києва, багатоповерхових будинків у містах-супутниках, логістичних комплексів, підприємств з виробництва продовольства, будівельних матеріалів, хімічної промисловості, машинобудування, деревообробної та поліграфічної промисловості. Територія Київської агломерації характеризується функціональною фрагментацією з чергуванням ареалів промислового, сільськогосподарського виробництва, логістичних комплексів, котеджної забудови, рекреаційних зон.

Назви географічних об'єктів є закономірним наслідком сприйняття населенням особливостей території свого проживання зазначають Мельничук А.Л. та Гнатюк О.М. Тому географічні назви (топоніми) можна назвати «дзеркалом» суспільно-географічного ландшафту та вагомим

елементом його географічного різноманіття. У рамках сьогоднішньої гуманізації географічної науки важливим видається те, що назви географічних об'єктів дають можливість пізнати ментальні уявлення людей про географічний простір, зокрема регіональну ідентичність населення, що створює базис для розуміння поведінки територіальних спільнот. Аналіз земельних ресурсів столичної області як природного потенціалу і вплив мегаполісу на їх вартість містить праця Нагірної В.П. На її думку, вартість земельних ресурсів у приміських районах залежить в основному від кон'юнктури ринку і попиту на землю. Значно меншу роль відіграє природна родючість ґрунтів. Зате наявність лісових масивів, водних об'єктів, транспортна облаштованість істотно впливає на комерційну ціну земельних ділянок. Суспільно-географічний підхід до оцінювання ефективності регіонального природокористування запропонований Кононенко О.Ю. Вона стверджує, що суспільно-географічний підхід передбачає оцінювання рівня комплексності та пропорційності регіонального природокористування. Співвідношення інтегральних показників забезпеченості природними ресурсами та їх використання дозволяє оцінити інтенсивність природокористування у регіональному вимірі. Для того, щоб провести оцінювання за всіма видами природних ресурсів необхідно обрахувати відносні показники забезпеченості регіонів мінеральними, водними, лісовими та земельними ресурсами.

Лісовським С.А. звернута увага на проблеми енергозбереження і безпеки розміщення об'єктів електроенергетики в контексті енергетичної стратегії України. Пріоритетними завданнями у сфері енергозбереження України він вважає зменшення рівня енергоємності виробництва, впровадження екофільних та енергозберігаючих технологій, ефективне та раціональне використання власних енергетичних ресурсів, освоєння й використання відновлювальних та альтернативних джерел енергії.

Смаль В.В. обґрунтувала шляхи активізації постіндустріального розвитку України. При цьому вона зазначає, що критично важливим для України є продуктивний розвиток і технологічне переоснащення всіх секторів економіки з метою забезпечення ефективної бази належного довготривалого розвитку. Державної підтримки та пришвидшеного розвитку вимагають високотехнологічні знаннєємні галузі промисловості. Поряд із розвитком індивідуальних побутових і соціальних послуг належної уваги заслуговує: найбільш динамічний у сучасній сфері обслуговування сектор ділових послуг. Підвищення ефективності виробництва та продуктивності праці потребує сільське господарство, здатне стати джерелом вивільнення робочої сили для сектора послуг, розвиток якого сприяє задоволенню зростаючих життєвих стандартів населення та преференцій суспільства.

Барановський М.О. висвітлив трансформаційні процеси у розвитку сільських територій України. Він зазначив, що галузеві трансформації у

розвитку сільських територій особливо випукло проявилися у сільськогосподарському виробництві. Упродовж 1990-2010 рр. в аграрному секторі спостерігалися:

- 1) значне падіння виробництва сільськогосподарської продукції;
- 2) руйнація традиційних форм і методів організації аграрного виробництва;
- 3) розпаювання та роздержавлення земель сільськогосподарського призначення;
- 4) суттєве скорочення посівних площ, особливо під окремими технічними та кормовими культурами;
- 5) утворення нових організаційно-правових структур ринкового типу;
- 6) посилення ролі селянських господарств у виробництві аграрної продукції.

Виділено два процеси просторової диференціації сільського сектора України: поляризація сільських територій та стиснення сільського простору.

Можливості використання параметрів транспортної дистанційності в кількісній оцінці прикордонного положення територій розглянув Лажнік В.Й. На його думку, специфіка функціонування і розвитку прикордонних територій визначається периферійністю їхнього положення в межах конкретної держави, яка чітко проявляється в перевагах й особливостях прикордонного географічного положення, особливостях соціально-економічного розвитку й мірою участі в процесах міжнародного поділу праці, прикордонного і транскордонного співробітництва.

Вивченню перспектив формування України як морської держави в працях українських геополітиків ХХ ст. присвячені матеріали Коцан Н.Н. і Коначинської Г.В. Вони вказують, що геополітичне значення Чорного моря і Чорноморського регіону для України розглядалися ще в першій половині ХХ ст., і знайшли відображення у працях таких вчених як М.Драгоманов, В.Липинський, Д.Донцов, М.Грушевський, С.Томашівський, С.Рудницький, Ю.Липа. Проекти М.Грушевського, С.Рудницького, Ю.Липи були альтернативним варіантом іншим геополітичним схемам подальшого розвитку України та стимулювали подальші дослідження проблем, пов'язаних з Чорноморським регіоном.

Київська традиція в геокультурних ідеях України II- початку III тисячоліть висвітлена Ровенчаком І.І. Він зазначає, що першою подією, яку можна вважати за початок реалізації геокультурної ідеї «Київ-новий Константинополь», треба вважати проголошення Київського патріархату 1992 р. Йдеться про Українську православну церкву Київського патріархату – УПЦ (КП).

Питанням фізико-географічних регіонів України в світі картографічної оцінки територіальної продуктивності природно-ресурсного потенціалу присвячена робота Руденка В.П. і Руденка С.В., які визначили підвищену віддачу ПРП у гірських районах порівняно з

рівнинними та вказали, що у межах Східно - Європейської рівнини ефективність потенціалу зростає з півночі та центру на південний захід та південь України – від зони мішаних лісів, лісостепової зони до зони широколистяних лісів та степової зони.

Значення технологічних укладів економічного розвитку в забезпеченні сталого розвитку показав Степаненко А.В. З позицій сталого розвитку визначальними факторами він визначає: перевагу певних структуроутворюючих технологічних систем і технологічних нововведень, наявність тенденції до скорочення архаїчних технологій і традиційних методів обробки, переваги Парето-оптимальності галузевих структур, конкурентоспроможність продукції.

Інтеграційні процеси в агропродовольчому комплексі на сучасному стані розглянув Сухий П.О. Він вважає, що специфіка формування ринкових відносин в агропродовольчому комплексі у майбутньому буде накладати свій відбиток на утворення різних форм агропромислової інтеграції, але переваги від інтеграції сільськогосподарських продуктових під комплексів із галузями харчової промисловості є очевидними.

Соціальні проблеми світового господарства через призму суспільно-географічного аспекту розглянуті Смирновим І.Г. Сучасне економічне зростання має бути стратегічно націлене на розвиток людського потенціалу, тому його ефективність оцінюють не тільки за показниками доходів населення, але й за такими чинниками як тривалість життя, відсоток грамотності серед дорослого населення, рівень масово доступної освіти тощо. Виявлені характерні риси територіальної структури сучасного глобального політичного простору (Стафійчук В.І.). Хлобистов Є.В., Жарова Л.В. окреслили геоекономічні перспективи Європейського Союзу та стратегічний потенціал забезпечення екологічної безпеки Східно-Європейського регіону. Еволюція теоретичної думки з питань географії світового господарства простежено Яценком Б.П. До перспектив геопросторової організації фермерства в регіонах України віднесені аграрні кластери (Заячук М.Д.). Ретроспективно-центрографічний аналіз формування центрів тяжіння населення в Івано-Франківській області висвітлено Крулем В.П. і Гнищук Р.М. Сучасні ознаки цифрової трансформації, зокрема електронної комерції в світі і Україні визначає Кіптенко В.К. Електронна комерція є одним з важливих новітніх феноменів у розвитку світосистеми. Вона характеризується швидкою експансією і все більш глибоким проникненням в економічну структуру зрілого ринкового господарства розвинених країн. Для ефективної реалізації потенціалу електронної комерції й відповідної інтеграції України у глобальну цифрову трансформацію мають бути вирішені кілька проблем, серед яких питання нормативно-правового характеру, секретності і безпеки, прав інтелектуальної власності, сумісності інформаційних систем. Олійник Я.Б., Шищенко П.Г., Пасько В.Ф. проаналізували сучасний стан та проблеми підготовки кадрів вищої кваліфікації в Україні.